BOLLAND

DEN ELFDEN FEBRUARI NEGENTIENHONDERD TWEE EN DERTIG — TIEN JAREN NA ZIJN STERFDAG — HERDACHT IN DE AULA DER AMSTERDAMSCHE UNIVERSITEIT

Nederland heeft *„één der grootsten van zijn volk, een levend kleinood, een onvervangbaren verloren."*
Lodewijk van Deyssel, Maart 1922.

W. Versluys' Uitg. Mij.
Amsterdam—Batavia

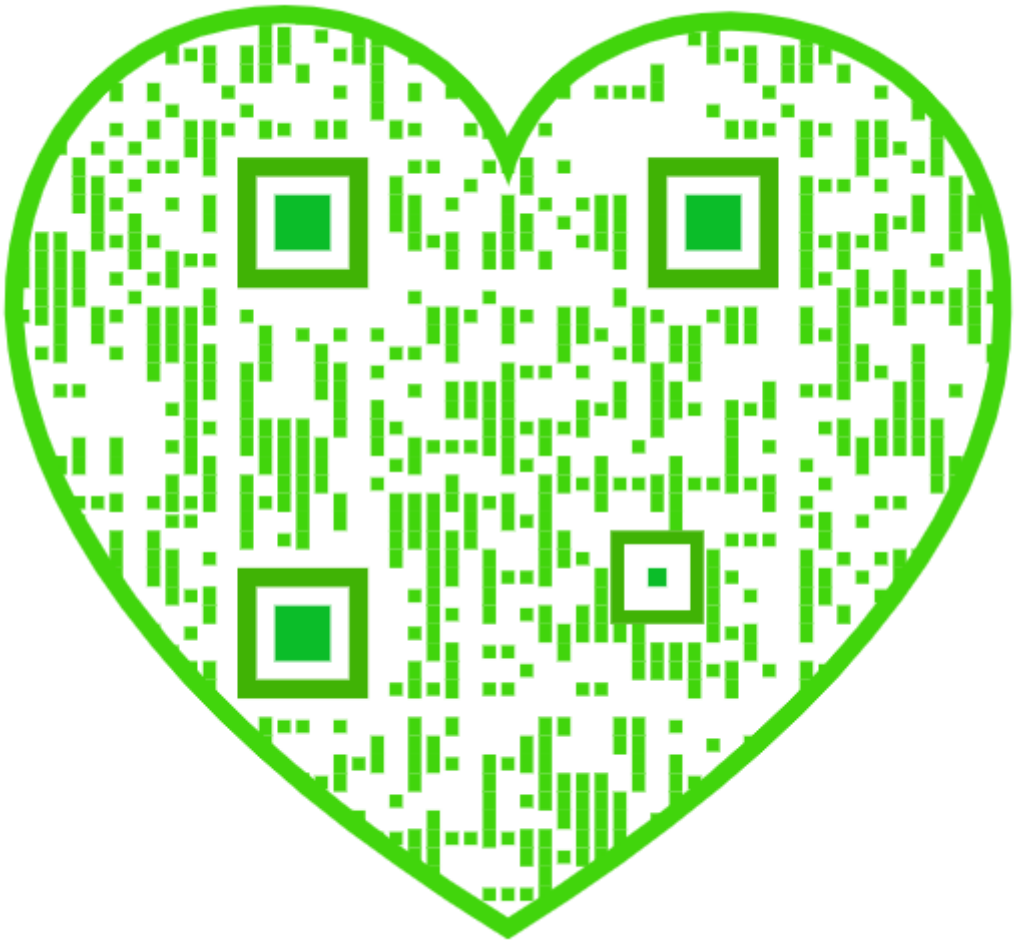

BOLLAND HERDACHT

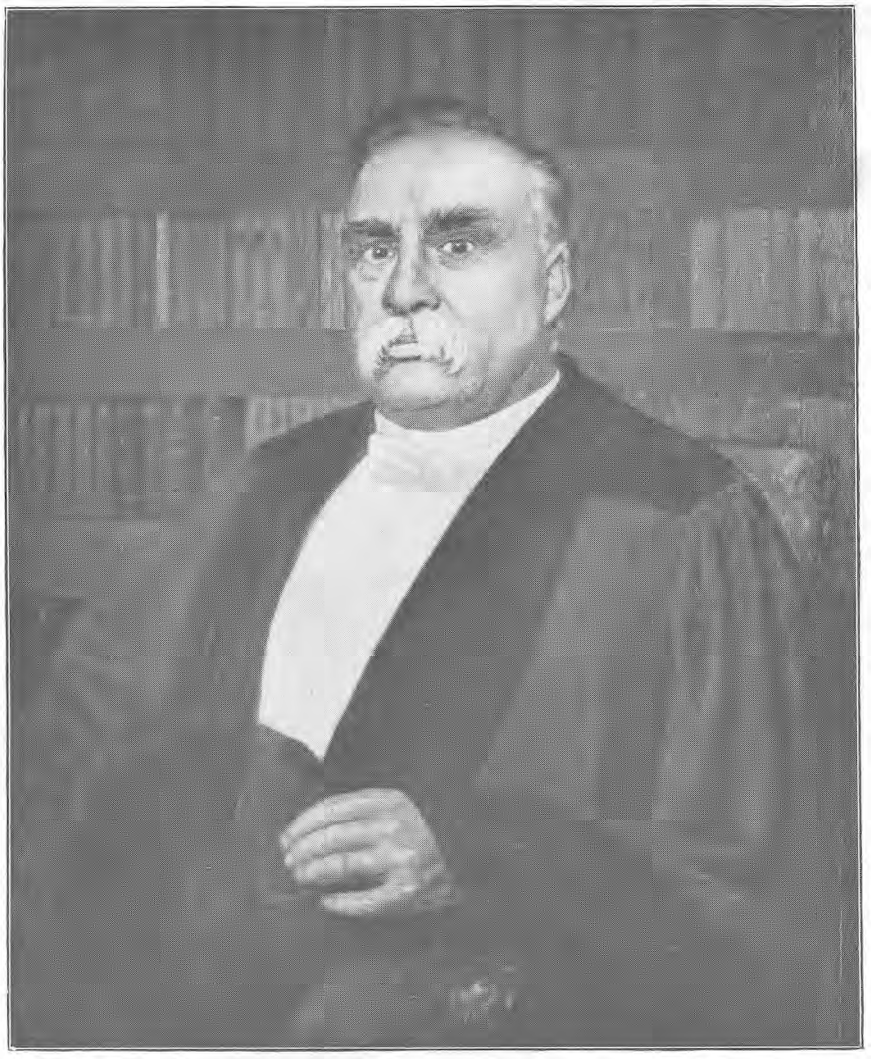

G. J. P. J. BOLLAND

naar een schilderij van
GEORG RUETER

BOLLAND

DEN ELFDEN FEBRUARI NEGENTIENHONDERD TWEE EN DERTIG — TIEN JAREN NA ZIJN STERFDAG — HERDACHT IN DE AULA DER AMSTERDAMSCHE UNIVERSITEIT

Nederland heeft *„één der grootsten van zijn volk, een levend kleinood, een onvervangbaren verloren."*
Lodewijk van Deyssel, Maart 1922.

W. Versluys' Uitg. Mij.
Amsterdam—Batavia

OPENINGSWOORD

DOOR

MEVROUW L. RAUWERDA—WELKER

Zeer geachte Aanwezigen,

Als voorzitster van het Comité van het Philosophisch Gezelschap tot bevordering van leergangen in Zuivere Rede heet ik U allen bij deze herdenkingsplechtigheid hartelijk welkom. Het is thans tien jaar geleden dat de groote Leermeester van Zuivere Rede, onze zoo zeer vereerde Professor G. J. P. J. Bolland, van ons is heengegaan. Na het verscheiden van dezen grooten Nederlandschen wijsgeer op den 11en Februari 1922 bleven er, ondanks zijn profetische woorden, dat het na hem „uit zou zijn", vele kernen van beoefenaren van en groepen belangstellenden in Zuivere Rede in verschillende centra van ons vaderland bestaan. Hoevelen zijn niet tot den Redemeester gekomen, zoowel eenvoudigen van geest als academisch gevormden, die, door zijn machtig woord geboeid, eerst later beseften, dat een universeele geest tot hen gesproken had, een geest, die hun de verlossing bracht van de eenzijdigheden van het zonder meer verstandige denken, en den zin leerde verstaan van vele, hun dierbare, gevoelvolle voorstellingen. Bolland trachtte zijn gehoor heen te voeren boven alle beperktheid uit, opdat de geest zichzelf zoude kennen en herkennen in en als begrip.

Naast zijn ambtelijk-academischen arbeid en zijn colleges in verscheidene steden van ons vaderland wijdde Bolland zich aan de studie met niet te evenaren toewijding en energie, getuige zijn meesterwerken als: Zuivere Rede en hare Werkelijkheid, het Collegium Logicum, Boeken der Spreuken en vele andere.

Bolland was niet alleen een groot geleerde, hij was de geniale denker, het genie, dat zich moést uiten. Zijn machtig woord, z'n geniaal onderricht, zijn gestage werkzaamheid in verscheidene plaatsen van ons land en gedurende 17 jaren hier in Amsterdam, wekte groote belangstelling en leidde tot ernstige, zelfstandige beoefening van Zuivere Rede.

Tijdens Bolland's leven werd in 1912 een vereeniging opgericht, het Genootschap voor Zuivere Rede. Na zijn dood hebben tal

van vrienden van Zuivere Rede zich vereenigd in het Bolland-Genootschap, dat thans nog een groot aantal leden telt en in zijn orgaan, DE IDEE, vele belangrijke studies publiceert. Ook het tweemaandelijksch tijdschrift DENKEN EN LEVEN neemt onder de wijsgeerige geschriften een eervolle plaats in door zijn in den geest van Hegel en Bolland geschreven bijdragen. En vele afzonderlijk verschenen werken getuigen van den groei en den bloei van het wijsgeerige geestesleven in ons vaderland.

Achtereenvolgens hebben verschillende Bolland-Comité's in den loop der jaren de leergangen van wijlen onzen leermeester georganiseerd. Het tegenwoordige Comité van het Philosophisch Gezelschap tot bevordering van leergangen in Zuivere Rede mag zich als rechtstreeksche voortzetting van de vroegere Bolland-Comité's beschouwen. Het is er zich van bewust, hoeveel Amsterdam den grooten Redemeester verschuldigd is en vergeet nooit, dat zijn gehoor in de hoofdstad des lands, hem, zooals hij het uitdrukte, „het naast aan het hart lag".

Vele oud-leerlingen, de meesten trouwe vrienden van den Meester, onder wie eene der meest begaafden een vrouw was, wijlen Mejuffrouw Ester Vas Nunes, traden als sprekers op en zetten het pionierswerk voort, dat Bolland op het gebied der Hegelstudie verricht had.

De oprichting van den Internationalen Hegelbond te 's-Gravenhage in 1930 legt o.m. getuigenis af van den geweldigen invloed van Bolland's arbeid. Bolland leerde ons de enorme beteekenis van Hegel's werk beseffen. Hegel herdenken gevoelden wij als een plicht, die op ons rustte.

In samenwerking met de Vereeniging voor Wijsbegeerte werd door het Comité van het Philosophisch Gezelschap in November van het afgeloopen jaar de herdenkingsplechtigheid georganiseerd naar aanleiding van den 100sten sterfdag van Hegel, welke druk bezochte bijeenkomst eveneens in de Aula plaats had. Prof. Dr Van den Bergh van Eysinga heeft bij die gelegenheid de herdenkingsrede uitgesproken.

Naast het Philosophisch Gezelschap bestaat te Amsterdam sinds eenige jaren ook een Bolland-Kring van oud-collegianten van wijlen Professor Bolland. Studies in den geest van Zuivere Rede worden in de tweemaandelijksche bijeenkomsten ten gehoore gebracht.

Elk jaar wordt in dezen intiemen kring Bolland's sterfdag herdacht. Vier jaar geleden werd een voor alle belangstellenden toegankelijke herdenkingsplechtigheid georganiseerd, waarop eveneens door Prof. Dr Van den Bergh van Eysinga de herdenkingsrede gehouden werd.

Thans, tien jaren na Bolland's verscheiden, achtte het Comité van het Philosophisch Gezelschap den tijd gekomen om, in samenwerking met den Bolland-Kring, een officiëele herdenking te doen plaats vinden.

Wij gevoelen behoefte hier een woord van dank uit te spreken aan het College van Rector en Assessoren, alsmede aan het College van Burgemeester en Wethouders, die hunne medewerking bij deze plechtigheid verleenden door het beschikbaarstellen van de Aula.

En het is met een gevoel van ontroering, dat wij bij deze plechtigheid den zoon van wijlen Professor Bolland, Ds. A. K. Bolland, hier in ons midden zien. Moge Gij, Ds. Bolland, door deze herdenkingsplechtigheid den indruk ontvangen, dat de herinnering aan Uw Vader leeft bij allen, die, wat eigen geestesverheffing betreft, zooveel aan hem verschuldigd zijn.

Als voorzitster van het Comité van het Philosophisch Gezelschap zeg ik den sprekers, die hedenavond het woord zullen voeren, dank voor hunne belangelooze medewerking en voor hunne spontane toezegging daartoe. Het zijn de Heeren Prof. Dr Van den Bergh van Eysinga, die zal spreken over „Het religieuze in Bolland", Dr Meerum Terwogt, die spreken zal over „Vergeestelijkte Werkelijkheid" en de Heer Van Zelm over „Hoe Bolland te eeren?" Door de sprekers van hedenavond zal ons dan de machtige gestalte weer voor den geest treden van den man, die zijn leven heeft gewijd aan den dienst der waarheid.

Tot mijn, en, ik ben er zeker van, ook tot véler leedwezen moet ik U nog mededeelen, dat Dr. J. C. Bruijn, die hier over zijne „persoonlijke herinneringen" zou spreken, door ongesteldheid verhinderd is, aanwezig te zijn.

Ik geef nu het woord aan Professor Van den Bergh van Eysinga.

HET RELIGIEUZE IN BOLLAND

DOOR

G. A. VAN DEN BERGH VAN EYSINGA

„Zijn aardsche hoop en vrees . . .
de wortel, hemelsche berusting is de
bloesem der godsdienstigheid."

Zuivere Rede[3]*, blz. 1106.*

In het Bollandnummer van de Idee (April 1927) is door alleszins bevoegde hand geschreven over het onderwerp, dat ik hier op dezen plechtigen herdenkingsavond kort mag behandelen. Ik raad U aan, dat opstel van mijn vriend E. J. van der Brugh te lezen en te herlezen, want het is rijk aan inhoud en aantrekkelijk van vorm. Verbetering heeft het niet vannoode. Slechts wil ik hier en daar aanvullen en mijn persoonlijken kijk geven op bekende feiten.

Van der Brugh heeft goed gezien, dat de Roomsche opvoeding, door Bolland genoten, een factor is gebleven in diens ontwikkelingsgang. „De Roomsche Kerk was de eerste bron geweest, waaruit deze naar waarheid zoekende geest gedronken had. En al had zijn rusteloos zoeken hem ver van haar verwijderd, toch droeg hij herinneringen aan haar mede". Is de scherpte van zijne polemiek tegen de Moederkerk niet voor een deel te verklaren uit het feit, dat hij van zijne Roomsche jeugdindrukken nooit geheel los geworden is? Dit blijkt uit zijne telkens aan den dag tredende waardeering van de ascese. Niet dat hij persoonlijk iets van een „zelfversterver" had. Met Schopenhauer kon hij zeggen: ik heb u den heilige geteekend, maar nooit beweerd zelf de heilige te zijn. Want ondanks zijn bescheiden en ordelijke leefwijze genoot hij van de aangename dingen des dagelijkschen levens op eene manier, die elken asceet aanstootelijk, althans onverstaanbaar moest zijn. Maar in zijne voorstelling — ik zeg niet in zijn begrip, — van den godsdienst deed de onthouding toch niet weinig mee. Met droefheid ziet hij vrouwen naar de Gereformeerde Kerk gaan in dezelfde ontuchtige kleeding, die elders in de mode is [1]); ontuchtig naar den maatstaf van de Roomsche Kerk, die eene maximale verberging van het vleesch eisch en kenteeken acht van de zedelijkheid. Als hij Christus denkt overeenkomstig de zuiver religieuze verbeelding, dan moeten „de ingewanden" er

1) Verg.: Wolthuis, „Wijsbegeerte van den Godsdienst". Leiden 1923, blz. 183.

uit [1]). M.a.w. als Gods medetroner mensch wordt, moet toch iets zoo menschelijks als de spijsvertering is, hem vreemd blijven! En zeker de geslachtsgemeenschap, die dood, dom en suf maakt[2]).

Wanneer hij over den godsdienst in tegenstelling met de wijsbegeerte spreekt, heeft hij het over den *Roomschen* godsdienst, over de houding van den middeleeuwschen mensch, die op gezag gelooft en aan het kritische denken nog niet toegekomen is, m.a.w. over de godsdienstige faze van zijne jeugd. Hij heeft echter heel goed geweten, en bij gelegenheid ook wel duidelijk uitgesproken, dat het vrijzinnige Protestantisme niet meer daaronder valt. Hijzelf wilde tot de Vrijzinnigen behooren en, ofschoon een vriend, die hun hunne feilen toonde, stond hij telkens op de bres, wanneer Ultramontanisme of Vrije Universiteit de vrije vroomheid trachtten te knevelen. Maar de vrijzinnige theologen hebben hem verloochend, omdat zij een afkeer hadden van de wijsbegeerte. Soms deden zij aan psychologie, en waanden zich hiermede heel wat moderner dan die intellectualistische Hegelaren, die het verouderde stokpaardje bereden van de Logica. Wie zich den zuren arbeid van het begrip getroostte, bemerkte al spoedig, dat de Logica van Hegel geen stokpaardje, maar het gevleugelde ros is, dat uit het nevelland der meening naar het Rijk der ware Wetenschap draagt.

Bolland is de groote wekker geweest, die ons deed ontwaken uit onzen geestelijken slaap en van allerlei wanen verloste. Voor goed immuun maakte hij zijne leerlingen tegen de malloterijen van den dag, die rondspoken in hoofden en harten van onze arme, geestelijk verwaarloosde tijdgenooten. Hij heeft den weg gebaand tot eene aanbidding in geest en in waarheid, vrij van alle dogmatisme, omdat hij de kern van het dogma begreep en ons begrijpen deed; vrij van alle slappe en ziekelijke gevoeligheid, waarin de reactie op een ten ondergang neigend rationalisme zoo zalig zwemmen kon. Alle dogma's zijn door zijne kritiek opgelost, veel radicaler dan door de vrijzinnige theologen, die nog dierbaarheden wilden overhouden als den goeden Vader in den hemel, den geheel eenigen meester Jezus van Nazareth, de persoonlijke onsterflijkheid. Maar Bolland's kritische oplossing

---

1) t.a.p., blz. 107.
2) t.a.p., blz. 258.

van de dogma's leidde hem tot begrip, tot de religie van Zuivere Rede. In een waarlijk wijsheidlievend denken lossen het geloof zonder meer en het ongeloof zonder meer zich op in een geloovig ongeloof en ongeloovig geloof van het redelijke, d.i. billijke, begrip. Zijn *Lijden en Sterven van Jezus Christus* toont, hoe hij dit bedoelde.

Hij heeft „de dominee der Akademie" willen zijn. Want hij besefte, dat ongodsdienstigheid nog geen wijsheid is. De van den godsdienst vervreemde akademische wereld had voor zijn besef iets wezenlijks verloren, dat wel nooit meer in den vorm van kerkelijke geloovigheid kan teruggewonnen worden, maar als begrip haar leven adelen kan. Religie is de verhouding tusschen goddelijke oneindigheid en menschelijke eindigheid, ondervinding van menschelijken samenhang met het Eeuwige. Deze laat zich gewaarworden, voorstellen en begrijpen. De wijze begrijpt hem en is niet zonder stichtelijkheid; een college van Zuivere Rede noemde hij het college der zuivere religie [1]). De waarheid, die de mensch door de wijsbegeerte leert beleven, maakt juist de wijsheid tot de alles vooronderstellende volmaakte religie, waarin de godsdienst is opgeheven, doordat hij zich tot zijne waarheid verhéven heeft [2]). Zuivere Rede doordenkt wat de godsdienstigheid gelóóven moet; de wijze begrijpt wat hij niet te gelóóven heeft, doch weet daarbij alle ondoordachte geloovigheden ter wereld in haar verband als vormen van werkelijk geestesleven op prijs te stellen [3]). De wijsheid laat de kerkleer niet meer gelden, en zij heeft het ware daarin juist bestendigd. Hij denkt zich een Christendom der toekomst, door de verstandsverlichting heen, boven de leerstelligheid van de oude kerken eens voor al uit, en dat niettemin om zijne herleefde liefde voor het als zinnebeeldig doorschouwde en gewaardeerde Evangelie het gezuiverde of vergeestelijkte Christendom kan heeten. Stichtelijke samenkomsten blijven dan niet achterwege. Ontwikkelde schoonheidszin is voorondersteld en wetenschappelijke ontwikkeling mede te denken in dezen gevoelvollen en verbeeldingrijken waarheidszin van de „gemeente", die boven het onverstandig middeleeuwsche geloof en het verstandige ongeloof in het licht der eeuwigheid is

1) „Zuivere Rede" [3], blz. 777.
2) t.a.p., blz. 785.
3) t.a.p., blz. 785.

uitgegaan. Dat ware de religie van den geest, waarin Roomsch Katholicisme en Germaansch Protestantisme als opgeheven momenten vooronderstelt zijn [1]).

Iets daarvan vond hij in mijne prediking. Zoo moedigde hij mij aan tot de uitgave van een preekenbundel, die in 1907 onder den titel „*Rust een weinig!*" te Amsterdam bij P. N. van Kampen & Zoon het licht zag. Mijn leermeester en vriend heeft hem met eene voorrede verrijkt, èn met een aanhangsel: „Voorbeeld van gebed tot inleiding van kerkelijke stichting". Uit zijne voorrede blijkt duidelijk het ideaal, dat hem voor oogen staat. Hij erkent ten volle het recht van Christelijk symbolisme van leervoordracht. Overbodig te zeggen, dat Bolland of ik nooit symbolische Schriftverklaarders in de wetenschap zijn geweest, al heeft misverstand, of erger, ons dat aangewreven. Wel zijn er stukken in het Nieuwe Testament, die allegorische verklaring eischen; de lezer van Alfred Loisy's commentaar op het vierde Evangelie b.v. zal begrijpen wat ik bedoel; maar noch Bolland, noch ik hebben er ooit over gedacht om alles in den Bijbel maar voor allegorie te houden. Doch prediking is geen exegese, al moet er exegese achter liggen. Wie naar aanleiding van de woorden uit Gen. 1: „Daar zij licht!" preekt, zou grammatisch-historisch exegetiseerend niet verder mogen komen dan natuurlijk licht. Sticht hij nu een heilbegeerig gehoor met uitteweiden over de talrijke lichtsoorten, die sedert het schrijven van het Scheppingsverhaal ontdekt of uitgevonden zijn? Neen toch! Uitgaande van het natuurlijke licht, zal hij dit ten slotte leeren zien als zinnebeeld van het licht des Geestes. Dat is dan geen wetenschappelijke exegese meer, maar waar deze ophoudt begint pas de vruchtbaarmaking van een Oudtestamentisch woord voor een Christelijken kring.

Bolland heeft de hoop uitgesproken, dat een stichtelijk spreken in den trant van mijn preekenbundel, waartoe hij zelf in zijn geweten volle vrijheid zou vinden, tot een beter onderling begrijpen van rechtzinnigen en vrijzinnigen zou kunnen leiden. „Rechtzinnige" voorgangers van gemeenten, zoo oordeelde hij, moesten de hand eens in eigen boezem steken en zich eerlijk afvragen, hoeveel van hun eigen prediking in stilte bedoeld is, gelijk het hier openlijk bedoeld werd. „Er ware uitzicht op meer

1) t.a.p., blz. 799 v.

vrede en liefde en ware heiliging dan er nu heerscht, indien, naar aanleiding van leerredenen gelijk de onderhavige, rechtzinnigen en vrijzinnigen elkander beter leerden verstaan" [1]).

Aan deze verwachting van Bolland gaan de geesten uiteen. De ethische Utrechtsche hoogleeraar Baljon schreef naar aanleiding van mijn bundel: „woonde ik te Oss (mijne toenmalige standplaats), dan geef ik den schrijver de verzekering, dat ik hem meermalen zou gaan hooren, in de overtuiging, dat hij mij zou stichten" [2]). Omstreeks dienzelfden tijd is een ethisch emeritus-predikant, tijdelijk te Oss woonachtig, een jaar lang onafgebroken mijn gewaardeerde Zondagsche toehoorder geweest.

Niet allen waren zoo onbevooroordeeld. Een storm van verontwaardiging heeft het tot stichting bedoelde boek gewekt. Een Amsterdamsch theologisch hoogleeraar, Dr. S. Cramer, schreef er niet minder dan anderhalf vel over vol. Alle tegenzin, dien begriplooze gemoedelijkheid tegenover Bolland en de wijsheid wel moest koesteren, komt daarin aan den dag. Maar in zijne breedsprakigheid is die verhandeling nog mak, vergeleken bij wat Prof. Chantepie de la Saussaye, Voltairiaansch scherp, schreef: „'t Zou glorieus zijn: een verzoening van orthodoxen en modernen onder leiding van den predikant van *Oss* en grootmeester *Bolland* die er zijn zegen op geeft" [3]).

Men heeft het voor een bewijs van gebrek aan ware vroomheid gehouden, dat Bolland een gebed als voorbeeld gaf, maar men vergat, dat de Christus van het Evangelie tot de zijnen sprak: „Gij dan bidt aldus!" Metende met twee maten heeft men van vrijzinnige zijde Theodore Parker om diens gebundelde gebeden geprezen, en Bolland om diens in druk gegeven proeve van gebed gelaakt. Psychologisch is deze onbillijkheid echter ook al weer te verklaren: Parker sprak op eene wijze, die den gemiddelden vrijzinnige verstaanbaarder was; achter Bolland's uitdrukkingswijze stak redelijkheid van denken en daarom hield men zijn gebed voor *be*dacht, terwijl het inderdaad niet on*door*dacht was. Een voorganger moet niet alleen theologisch, maar ook wijsgeerig uitgaan boven zijn gehoor, en zijn Godsbegrip, en derhalve zijn gebed, zich verheffen boven het alledaagsche peil. Toch open-

1) Vgl. mijn „Rust een weinig!", blz. 4.
2) „Theol. Studiën" 1908, blz. 62.
3) In „Onze Eeuw", 1908.

baart zich eene zekere geprikkeldheid juist bij vrijzinnige voorgangers, wanneer zij op een van de weinige terreinen, waar zij nu eens van het denken dispensatie hopen te krijgen, iemand ontmoeten, voor wien het ideaal van de vroomheid niet het biddende, handenvouwende kindje uit de *Collection Artistique*, maar de uit den twijfel herboren geest van den denker is. Het is geen roemrijke bladzijde uit de geschiedenis onzer vaderlandsche vrijzinnigheid geweest, toen men, zelf blijkbaar niet geheel zeker van het goed recht der religie, bij medicus, astronoom en physicus om sanctie vroeg voor het geloof in God, het Onkenbare, het Hoogste en Beste, of hoe men het noemde, en tegelijk weinig anders dan schertsend of smalend zich uitliet over den wijze van onverdachte, maar weldoordachte vrijzinnigheid, die onder ons de aanbidding in geest en in waarheid weer mogelijk kwam maken.

Heeft Bolland bij gelegenheid naar aanleiding van Hegel's exordium der *Religionsphilosophie* geschreven: „Welk prediker heeft ooit stichtelijker gesproken?" — men kan van menig woord van Bolland's gebedsproeve hetzelfde getuigen. Verheffend is al aanstonds het begin: „Oneindige en eeuwige God, God van hemel en aarde, geest van schepping en wedergeboorte, van ontzondiging en reiniging, van verzoening en wijsheid, uit wien, door wien en voor wien alle dingen zijn, in wien wij leven, ons bewegen en bestaan". En verder: „Hef ons uit boven onze onreinheden en bekrompenheden; sterk ons in alle goede voornemens en vervul ons met redelijke kracht, om in deze dagen van twijfel en verbijstering der gemoederen van U te getuigen, dat wat Gij doet altoos wel is gedaan en den strijd des levens te strijden als Uwe kinderen, als kinderen Gods, die in deze wereld leven en niet van deze wereld zijn!" Het is merkwaardig te zien, hoe het religieuze in Bolland zich gelijk is gebleven door de jaren heen, ja door de revolutie heen, die hij, van Hartmann tot Hegel komende, heeft doorleefd. Want ook in zijne rede, in de Vrije Gemeente te Amsterdam 21 Nov. 1894 gehouden [1]), zegt hij reeds: „Om tot verbetering van onszelven en de wereld te geraken, behoeven wij wedergeboorte uit de enghartige dierlijkheid van den lageren mensch tot het hoogere leven in de gemeenschap

1) „Onleerstellig Christendom" in „Het Wereldraadsel", Leiden 1896, blz. 619.

van een heiligen, dat is redelijken en liefderijken geest, en tot deze bekeering vermogen wij als machtlooze eendagsvliegen de kracht niet te putten uit onszelven, maar alleen uit de genade Gods, die uit de diepten van het Onbekende in verschillende graden in ons zich aan het licht des bewustzijns worstelt". Het Onbekende is hem door de genade Gods steeds bekender geworden; Hegel heeft zijne religie Christelijker gemaakt, inzooverre Paulus tegenover den onbekenden God der Atheners den volkomen geopenbaarden God predikte en de Christus van het vierde evangelie het Eeuwige Leven gelegen acht in de kennisse Gods. Zoo loopt er een gouden draad van vroomheid zoowel door zijn *Wereldraadsel* als door zijne *Zuivere Rede* heen.

Onbegrensde liefde tot de waarheid naast gevoel van eerbied voor het verhevene noemde mijn vriend Van der Brugh de meest sprekende karaktertrekken van onzen grooten meester. Als God de Waarheid is, dan beteekent liefde tot de Waarheid de echte vroomheid. Natuurlijk moest een „geloovig" spotter als Chantepie de la Saussaye Bolland's waarheidsliefde in twijfel trekken en smalend schrijven: „Bolland, die bogen mag op een nogal bekende waarheidsliefde". Intusschen heeft onze vereerde voorganger langs den weg van menig offer zich de vrijheid der waarheid verworven, die niet is weggelegd voor de wijzen en aanzienlijken der officiëele kerkelijkheid en wetenschap.

Deze niets of niemand, maar allerminst zichzelven ontziende denker heeft van de Zonde ernst gemaakt, namelijk van die zonde, waarvoor geen vergiffenis is, de zonde tegen den Heiligen Geest der Waarheid. „Zonder 'gevoel' van waarheid, van gemeenschap met het oneindige, zonder besef van verheffing .... zonder hare 'religie' zal de menschheid nooit zijn .... Als verbeeldingrijke voorstelling van de werkelijkheid des Geestes, als leer van de eenheid der goddelijke en menschelijke natuur, blijft het Christendom in ons aller ontwikkeling voorondersteld, al hebben wij behoefte aan rechtstreeksche *nabijheid* van het ware, aan de tegenwóórdigheid van het goddelijke, niet aan deszelfs verschenen en verdwenen zijn in het verleden. Want het ware geloof aan het eeuwige is van zelf meer dan geloof aan bepaalde persoonlijkheid, al heeft men niet gering te denken over „de heerlijkheid Gods in den persoon van Christus" [1]).

1) „De Groote Vraag" [2], Leiden 1913, blz. 7.

Gelijk Hegel heeft onze groote Hegelleerling en Hegelvertolker metterdaad getoond, dat er geen wijsbegeerte zonder religie kan zijn, en dat eene wijsbegeerte, die niet steeds in haar beginsel religieus is, niet als wijsbegeerte mag gelden. Hem was de philosofie geen weetje, maar een ontroerend weten; een begrijpen, dat niet zonder beleving is, eene overgave aan den goddelijken wil, al had hij van dien wil zuiverder begrip dan de onwijsgeerige geloovigen, en al had hij het intuïtief met zijn gevoel gegrepene tot de klaarheid der gedachte omhooggevoerd.

De van kerkelijke zijde als Apostel des Ongeloofs gesmade vermocht als weinigen het woord te spreken, dat menschen van zeer uiteenloopende richting, mits zij oprecht en ernstig waren, treffen kon. In mijne Bollandbiografie [1]) heb ik daarvan eenige staaltjes gegeven. Hoe ontvankelijk hij voor religieuze indrukken was, heb ik zelf in zijn huiselijken kring mogen ervaren, toen hij, sprekende over Christus' zoendood, tot tranen toe bewogen werd. Hoevele „geloovige" Christenen heb ik sedert ontmoet, die met dit hoofddogma van de orthodoxie geen raad wisten en vergeefs bij hunne herders en leeraars hadden aangeklopt om voorlichting; de „ongeloovige" Bolland zou hebben kunnen helpen, omdat de waarheid van het dogma in hem levende was.

Niemand heeft hem dieper miskend dan de criticus, die hem eens het scheldwoord „denkmachine" naar het hoofd heeft geslingerd.

Van gevoel tot begrip opklimmende zal de wijze den band met het gevoel nooit verbreken, even weinig als de levende plant, zich opwerkende naar het zonnelicht den samenhang verliest met de donkere moederaarde, die toch zelve ook aan de zon haar voedende kracht dankt. Bolland was religieus, want Bolland was een levend mensch.

---

1) In „Mannen en Vrouwen van Beteekenis", Haarlem, 1908, blz. 51.

„VERGEESTELIJKTE WERKELIJKHEID"

DOOR

DR. P. C. E. MEERUM TERWOGT

De gedachte der werkelijkheid
is de waarheid dier werkelijkheid.
De boeken der spreuken 1 : 72.

Waarde hoorders,

Wanneer ik op den dag van heden enkele woorden wensch te wijden aan de nagedachtenis van Bolland, zoo vindt dat verlangen meer in 't bijzonder zijn oorzaak in het gevoel van waardeering voor den rusteloozen arbeid van hem, wiens leven doorloopend in dienst der waarheid was gesteld, waardoor dat leven zoo'n machtigen invloed heeft kunnen uitoefenen op het denken van een deel zijner tijdgenooten. En niet alleen op dát denken. Bolland's optreden als hoogleeraar der wijsbegeerte heeft ook onuitwischbare sporen áchtergelaten, waardoor zijn werk evenzeer zijn stempel drukt op het húidige denken, waarvan een overgroot deel der talrijke publicaties op wijsgeerig gebied zoo overvlóedig, zoo sprékend getuigenis aflegt.

Moge de geestelijke nalatenschap van hem, die heden vóór tien jaar uit ons midden heenging, in volgende tijden van waarde blijven; moge de nakomeling, de landgenoot der toekomst, er zijn voordeel mee weten te doen, zijn géestelijk voordeel wel te verstaan, want Bolland's arbeid kan, verwerkt en begrepen, inderdaad verheldering brengen, inwendig licht verspreiden, van welk licht Plotinus verklaart, „dat het gelijk het licht op den vuurtoren zal zijn, mocht het ook buiten hevig stormen" [1]).

Stormen doet het tegenwoordig maar ál te heftig; windstilte althans beleven wij úiterst zelden, zéér sporadisch. In dezen tijd van elkaâr snel volgende, vaak wereldschokkende, gebeurtenissen, in onzen tijd van verontrustende beroering en drukkende spanning, begint het gaandeweg moeilijker te worden zich kalmte van gemoed te veroveren, lastiger vrede en rust te vinden. Wat te betreuren valt, daar het goddelijke doorgaans niet in den mensch zal kunnen spreken, mocht hij bij tijd en wijle niet stil kunnen zijn, niet nu en dan zich in eigen spheer

---

1) Plotinus: Ennead. I : 4, 8.

kunnen terugtrekken. Wil men in wijsgéérig werk zich naar behooren verdiepen, zoo moet men in staat zijn zich af te zonderen, omdat het zielige nu eenmaal heeft te wijken, wil het geestelijke in den mensch aan het woord komen. „Ich fühlte recht gut, dass sich etwas Bedeutendes nur produzieren lasse, wenn man sich isoliere", schrijft Goethe in het 15e boek van „Wahrheit und Dichtung". Góéd gevoeld en tréffend gezegd, want moet reeds in 't algemeen de eenzaamheid worden gezocht, mocht ernstige arbeid te verrichten vallen, hoeveel te meer zal die dan bijzonder wenschelijk blijken, wanneer het heeft te gaan om het met vrucht overdenken van hetgeen door Bolland is vóórgedacht, wanneer het te doen is om de studie zijner diepzinnige geschriften. Erkend toch dient te worden, dat onze wijsgeer, al verklaarde hijzelf, nog kort voor zijn verscheiden, dat stelselmatig sprekende wijsheid zich tot moment maakt, tot blijvende vluchtigheid, en niet tot duurzaam sprekend persoonlijk aanzijn komt, in ons land even weinig als in het land van Hegel, of elders [1]), een ieder onzer met dat al in de gelegenheid heeft gesteld zich geestelijk op te werken aan de eerezuil, die ons met het door hem te boek gestelde is opgericht.

Zijne geestelijke nalatenschap, die wij in den vorm van *„de boeken der spreuken"* in het klein voor ons hebben, is eene kostbare erfenis, een groot bezit, in weerwil van het feit, dat onkunde en kortzichtigheid in tijden, die achter ons liggen, maar al te vaak verkeerd licht op het werk hebben doen vallen, bekrompenheid aan dat ware sieraad maar al te dikwijls afbreuk heeft willen doen. Al hébben, of zóuden, partijdigheid en gebrek aan waarheidszin het bij gelegenheid willen doen voorkomen alsof in de dialectische denkwijze geen sprake was, en ook niet kón zijn, van het ééuwige ware, zoo neemt dat toch nooit weg, dat rustig, onbevooroordeeld, overdenken van hetgeen in Bolland's geschriften te berde wordt gebracht en voor den waarheidslievende in den lande wordt uiteengezet, inderdaad in staat stelt in de tijdelijkheid en veranderlijkheid het blijvende te beleven, in de eindigheid het oneindige te bedenken en weer te vinden.

Schreef Rudolf Haym in 1857 in „Hegel und seine Zeit":

---

1) Verg.: „De teekenen des tijds", blz. 6. B.

„Das Hegel'sche System und dessen Herrschaft war nach der glänzenden Epoche unserer klassischen Poesie die letzte grosse und universelle Erscheinung auf dem rein geistigen Gebiete, welche unser Vaterland hervorgebracht hat", erkende Heymann Steinthal in 1863 in „Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern": „Die Dialektik Hegels ist etwas ohne Gleichen in der Geschichte der Philosophie", zoo valt thans volmondig toe te geven dat „de nieuwere 'Hegelarij' der Hollandsche rede 'gezuiverde' Hegelarij is, met de middelen van latere dagen uitgewerkt" [1]). Groot is in waarheid de geest van Hegel geweest [2]), welke uitspraak geenszins wordt te niet gedaan door de bewering, dat zijn werk tot dat van onzen Hollandschen wijsgeer zich verhoudt als het onrijpere tot het rijpere. Bolland immers heeft het woord van zijn grooten voorganger ruimer herhaald, volledíger en zuiverder herzegd. Bij hem is in geenen deele willekeur van denktrant aan het woord, even weinig als dat bij Hegel het geval is geweest. Mag dat wellicht den ongeóefende zoo toeschijnen, hem of haar, die door oefening en verdieping ín het werk op de hoogte ván het werk is gekomen, zal het in hooge mate kunnen toonen, hoe in den mensch het vermogen leeft het ware zichzelf te laten ontwikkelen, niet in eene richting, die hij het misschien zou willen heensturen, maar in die, waarin het ware vanzelf en uit zichzelf terecht komt. Bij alle persoonlijke bedrijvigheid en volhardende zelfwerkzaamheid eenerzijds, die den omvangrijken arbeid tot stand hebben kunnen brengen, legt anderzijds die arbeid krachtig getuigenis af van die bereidwillige volgzaamheid en toegevende meegaandheid jegens de Rede [3]), die in 't algemeen den wijsgeer in staat stellen het voorwerp van onderzoek zichzelf te laten ontvouwen. Door alles heen is het eigenlijk de waarheid, die zichzélve in Bolland's werk ontwikkelt, terwijl zij daarin wórdt ontwikkeld en nooit anders dan om haar is het hem in láatsten aanleg te doen geweest. Heeft

1) Verg.: „de boeken der spreuken" I, 178. B.

2) Verg.: „de boeken der spreuken" I, 180. B.

3) Doch gij, die vaak hebt vernomen, dat *Gods leiding volgen en de rede gehoorzamen* één en hetzelfde is, houdt gij het er voor dat de overgang van kind tot man voor de verstandigen niet is een ontslagen worden van heerschappij, maar een verandering van meester: zij toch krijgen inplaats van een gehuurden of gekochten, een goddelijken leidsman des levens, nl. den *logos*.

Plutarchus: „De recta ratione audiendi", in de vertaling van J. J. Hartman: „de plichten van den hoorder". 1.

reeds dat feit niet aller eerbied af te dwingen? Juist doordat Bolland zijn denken in alle gestrengheid den weg der waarheid vrij laat volgen, met terzijdestelling dus van al datgene, wat momenteel van dien weg zou kunnen afleiden, wordt men in staat gesteld, gedurende den tijd van geestelijke verdieping in zijne wijsgeerige geschriften, zich uit te werken boven al datgene, waarop de natuur van den mensch maar al te zeer aanstuurt, boven al datgene, wat het 'lager ik' bij gelegenheid niet alleen dénken, maar ook spréken, laat, boven al datgene, waarin het mín geestelijke maar eene al te groote plaats inneemt.

„De ware mensch", aldus de 586e spreuk van het tweede boek van 'de boeken der spreuken', „is de volledige mensch, die z'n lagere natuur heeft, maar het lagere in hemzelven niet het hoogere noemt en zich tot zelfbeheersching heeft bevrijd".

De lagere natuur, wij allen voelen het, is doorloopend de groote hinderpaal, het machtig storend element, bij het ontwikkelen van het ware geestelijke, dat toch de geestelijke waarheid zal hebben te beredeneeren. Toch blijft die lagere natuur onherroepelijk vereischte, onafwijsbaar voorwaarde, voor het ontluiken en opbloeien des geestes, daar die zich juist boven het stoffelijke zal hebben te verheffen.

„Der Geist," zegt Hegel in de 381e paragraaf zijner Encyclopaedische begripsleer, „hat für uns die Natur zu seiner Voraussetzung, deren Wáhrheit und damit deren absolut Erstes, er ist". Redelijk gezegd, want juist door het natuurlijke heen zal de geest tot zichzelf hebben in te keeren, aangezien de natuur het tegenóver den geest gestelde is, dat in den geest zelf tenslotte heeft op te gaan. Aan de natuur objectiveert zich als 't ware de geest en de objectieve natuur zal de geest nu praecies hebben te herkennen en erkennen als natuurlijk objectief verschijnsel van eigene subjectiviteit, als eigene objectieve ommezijde. Blijft de mensch bij de eindeloosheid van de reeks natuurverschijnselen niet eenvoudig staan, maar verkeert hij de eindelooze verscheidenheid der natuur in eigen geest, in eigene volledige, of oneindige, nietigheid, dan keert daarmee de geest, die als natúúr nog slechts het buiten zichzelf verkeerende ware is, tot zichzelven in om zich zoo te leeren doorzien als het ware ín, als de waarheid ván eigene keerzijde.

„Het verkeerde ware", zoo lezen wij bij Bolland, „heet natuur;

in de natuur verkeert het ware buiten zichzelf". Ook formuleert hij het zoo, dat in de natuur het begrip 'schuilt', dat in de waarneembaarheden de denkbaarheden schuilen" [1]).

Reeds in de oudheid heeft de geleerde Posidonius [2]) kunnen opmerken, dat de Natuur gevat moet worden door de verwante Rede, doch wij hebben te verstaan, dat zij, juist in zooverre zij van den subjectieven geest de objectieve ommezijde is, aan de rede nooit toekomt en dus, bij alle verwantschap mét de rede, áan de rede niettemin vreemd blijft, eeuwig ook het van haar vervreemde blijven zal, zoodat de natuur in waarheid het 'verwante vreemde' heeten kan.

Als het ware ín de natuur, of áls natuur, búiten zichzelf verkeert, is de natuur zelve, nader bedacht, het ónware, dat als geest juist tot waarheid heeft op te leven en het is meer in het bijzonder in den ménsch, dat de natuurlijke werkelijkheid 'vergeestelijkte werkelijkheid' zal blijken. Zoo komt eerst in en met den mensch de natuur tot hare waarheid, zoo is de mensch in laatsten aanleg vergóddelijkte, vergéestelijkte natuur.

In de „Philosophie der Geschichte" merkt Hegel bij gelegenheid op: „Soll Gott selbst in einem entsprechenden Ausdruck auftreten, so kann dieses nur die menschliche Gestalt sein, denn aus dieser strahlt das Geistige hervor". Wanneer hij dan daarop de vraag laat hooren: „muss Gott erscheinen?", luidt het antwoord bevestigend, want, zoo schrijft Hegel, „nichts ist wesentlich, was nicht erscheint" [3]).

Alles, wat verschijnt, wordt op bepaalde wijze veruitwendigd, komt in zekeren zin tot uiting, openbaart zich als verschijnsel en hoe zal het geestelijke in pássender, in overeenkómstiger gestalte kunnen verschijnen, hoe op wáárdiger wijze tot uitdrukking kunnen worden gebracht dan in de gestalte van en door den mensch, het wezen, met rede begaafd, dat niet, gelijk het redelooze dier, in staat is slechts klánken uit te stooten, maar dat het vermogen bezit het wóórd te uiten, dien klank, die meer is dan klank, omdat hij geluid is met begrijpelijke beteekenis.

„What a piece of work is a man!" laat Shakespeare [4]) Hamlet

1) Verg.: „de boeken der spreuken" 1, 272, 273 en 274. B.

2) Stoïcijnsch wijsgeer, die o.a. Pompejus en Cicero onder zijne leerlingen telde.

3) Verg.: Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, Hegel, Ausgabe von F. Brunstäd. 1924. blz. 326.

4) Acte II. Scène 2.

uitroepen, „how noble in reason! how infinite in faculty! in form, in moving, how express and admirable! in action how like an angel! in apprehension how like a God! the beauty of the world! the paragon of animals!" De mensch, als ménsch, tóónbeeld van volmaaktheid van al wat leeft! Waarom hij dan ook niet aan het vleesch verschuldigd is naar het vleesch te leven, maar door den geest de werken des lichaams te dooden en juist zoo te leven. Wordt dat tenslotte niet verkondigd in den brief aan de Romeinen? [1])

'Vergeestelijkte werkelijkheid', zíetdaar, wat het menschelijk leven in laatsten aanleg heeft te zijn. Niet heeft het ware geestelijke in ons er naar te streven het leven der natuurlijkheid te dooden — wat trouwens ook nooit lukken zou —, wel heeft het leven des geestes zorg te dragen dat leven aan zich ondergeschikt te maken. Wat behoort de zin van ons leven anders te zijn dan het zinrijke in dat leven, zoo veel als doenlijk, te ontwikkelen, wat anders dan het leven der natuurlijkheid te laten overheerschen door het leven der zuivere en reine Rede? Moet de mensch, als mensch, niet naar vermogen trachten de incarnatie der Rede zelve te worden? [2]) Welk doel kan edeler, kan grootscher, welk geestelijker zijn dan sterfelijken mond van onsterfelijken geest te laten getuigen, die niet anders is en wezen kan dan geest van waarheid? De onmiddellijkheid, of het begin, onzer menschelijkheid is de ontwikkeldheid daarvan en het behoort vanzelf te spreken, dat wij van nature, zooals het dan heet, in óneer, in zwákheid worden gezaaid, maar ook, dat het ontzaglijke moeite, groote inspanning, moet kosten te komen tot heerlijkheid en kracht. Nooit immers komt het geestelijke het eerst, maar het zinnelijke, daarna het geestelijke [3]).

Zou het geestelijke, dat het ware zelf is, het zondige kunnen zijn? En zoo het dat uiteraard niet zijn kán, wat moet zondigheid dan ten slotte anders zijn dan datgene, wat aan het geestelijke op lange na niet toekomt, wat anders dan zieligheid, dan verregaande natuurlijkheid? Kon intusschen de mensch niet tot zonde vervallen, ware hij niet in staat zonde te bedrijven, hij ware geen mensch. Moge al het feit onzer zondigheid in de Christelijke kerk

1) Verg.: Rom. 8 : 12 en 13.
2) Verg.: Ev. v. Joh. 1 : 14.
3) Verg.: I Kor. 15 : 43, 44, 46.

een gewéldig feit worden geoordeeld, nog altijd hét feit worden genoemd, waarachter het groote vraagteeken dient te worden gezet, ware wijsheid laat van haren kant vernemen, dat zij mede in de rede ligt, dat, gelijk Hegel schrijft, „der Sündenfall keine zufällige, sondern die ewige Geschichte des Geistes ist" [1]). Want de zonde is en blijft eene natuurlijkheid, waarboven de geest wel moest uitzijn, maar waartoe hij natuurlijk gedurig terugzinkt. „Des menschen zondenval in Adam", leert Bolland, „en zijne verzoening met God in Christo behooren bij elkander als keerzijden eener zelfde leer", terwijl hij daarbij verwijst naar den eersten Korinthiërbrief, waar gepredikt wordt, dat, gelijk in Adam allen sterven, in Christus ook allen zullen worden levend gemaakt [2]).

„Personen worden niet geboren; geboren wordt slechts het onbezonnene, — de kiem der menschelijkheid" [3]). Welk eene heerlijke en verheven taak te trachten die kiem tot rijpheid te brengen, tot menschelijkheid, in den vollen zin des woords, te ontwikkelen. Aan die taak heeft Bolland zijn leven gewijd. Hij heeft gewerkt in de overtuiging, dat zij, die met hem in gemeenschap des geestes traden, heel wat meer licht zouden krijgen, heel wat onreins te boven zouden komen, heel wat verrijking van leven zouden opdoen en dat hij dus, als mensch tevreden moetende zijn met menschelijke resultaten, zijne belangstelling en z'n goeden wil niet had te onthouden aan hen, die terwijl hij leefde en zij leefden, van hem wilden leeren. Dat was, zooals hijzelf heeft verzekerd, z'n eenige bedoeling [4]). Aan deze, zijne verklaring, zou ik andere van gelijke strekking kunnen toevoegen, maar waartoe? Wie Bolland van meer nabij hebben gekend, zooals ik het voorrecht heb gehad, kunnen weten, welk een werkdadig aandeel hij heeft genomen aan de verbreiding zoowel van verstandsverheldering als van gemoedsveredeling, hoe hij naar kracht en vermogen het geestelijk belang en welzijn van velen in den lande heeft bevorderd. Heeft hij niet, om mij slechts tot dit eene te bepalen, ruim zeventien jaar hier in de hoofdstad met de grootst mogelijke toewijding over allerlei onderwerpen onafgebroken college gegeven? En wie zich in den

1) Verg.: Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, Hegel, Ausgabe von F. Brunstäd. 1924, blz. 411.

2) Verg.: I Kor. 15 : 22.

3) Verg.: „de boeken der spreuken" II, 551. B.

4) Verg.: „Zuivere Rede en hare Werkelijkheid", 3e uitgave, blz. 1210. B.

loop dier jaren de moeite mocht hebben getroost hem in die mondelinge leer te volgen en daarbij, toen en ook later, niet in gebreke is gebleven zich op de hoogte te stellen van zijne talrijke studies, niet heeft verzuimd zich voortdurend te verdiepen in zijne wijsgeerige overdenkingen, kan den waren samenhang hebben ontdekt van zijne afzonderlijke geschriften, kan die hebben leeren doorzien als deelen van het machtig geestelijke en ware geheel. Veroorlooft mij, mijne hoorders, dat ik in alle vluchtigheid u over dien samenhang nog even onderhoud.

Na op *het nut der wijsbegeerte* te hebben gewezen, met welke beschouwing Bolland zijne *'Zuivere Rede en hare Werkelijkheid'* inzet, geeft hij eene *nadere voorbereiding* tot de leer der Rede, die zich, zooals hij schrijft, leert kennen „als het onzicht- en ontasten ongrijpbare, dat in doorzichtige en begrijpelijke onzakelijkheid het onverbreekbare en niet te ontloopen krystallijnen net uitmaakt, waarin met of zonder bewustzijn alle dingen, wezens en gebeurtenissen bevangen blijven, dewijl het niets meer of minder dan het eigenlijke wezen van alle wezenlijkheid, de ziel en de geest van alle mogelijke werkelijkheid is" [1]).

Wie ooit volledig kennis heeft genomen van Bolland's „Collegium Logicum" en zoo dan *de redeleer* heeft doordacht, weet dat zij de leer is van zuivere mogelijkheden, van ongestelde denkbaarheden, van denkbaarheden dus, die nog niet tot gesteldheid zijn gekomen, die zich, om het weer anders te zeggen, nog niet hebben 'geobjectiveerd'. En doordat het begrip zich nog slechts tot eene verscheidenheid van niet meer dan 'subjectieve' stelbaarheid heeft onderscheiden, komt het ten laatste tot het begrip van eigene opheffing, tot de zelfopheffing van eigene subjectiviteit. Zoo leidt het slot der redeleer vanzelf tot iets anders. Als haar besluit eene úitkomst heeten mag, waaraan men iets hebben zal, moet die uitkomst, als voorlóópige uitkomst van het ware, de kómst van 'het andere' hebben te úiten, de komst van dátgene hebben aan te kondigen, waardoor de mogelijkheid van het subjectieve uit eigene beweging tot de zakelijkheid van het objectieve, van het voorwerpelijke, komt. Het begrip, dat zijne subjectiviteit besluit, zal ook vanzelf zijne objectiviteit ontsluiten. Wij zouden eveneens kunnen zeggen, dat het begrip, dat zich objectiveert, zich in zekeren zin verduistert, tot op zekere hoogte

1) Verg.: „Zuivere Rede en hare Werkelijkheid", 3e uitgave, blz. 81, 82. B.

schuil gaat, zich van zichzelf vervreemdt, al zal het in het eind uit die duisternis óók wel weer zichzelf aan het licht brengen, óók wel weer zichzelf hervinden.

Is het waar, dat de dood der natuurlijkheid het opleven des geestes beteekent, even waar is het, dat het voorloopige einde der 'Idee' niet anders dan verkeering blijken zal in het 'andere' van de Idee, niet anders dan eene opleving met zich brengen zal van hare eigene . . . . Natuur. Daarom is het zoo logisch en vanzelfsprekend, dat Bolland's wijsgeerige bespiegeling over *Hegels overgang van de idee tot de natuur* onmiddellijk wordt gevolgd door die over *de natuur* zelve. Door bewegings-, verschijnselen- en levensleer heen wordt geleidelijk door hem de natuurleer ontwikkeld. De bewegingsleer bereidt de zelfrealisatie der natuurlijkheid voor, waarvan zijzelve nog slechts de mogelijkheid blijkt. Wordt tenslotte overgegaan van de betrekkelijke levenloosheid der natuur tot haar leven, heeft men, zooals Hegel dat in het toevoegsel der 336e paragraaf zijner Encyclopaedische begripsleer zoo geestig uitdrukt „jetzt den Uebergang von der Prosa zur Poesie zu machen", dan neemt met de verlevendiging der natuurlijkheid de werkelijkheid eene gestalte aan, door welke zij in staat is zichzelve te vergeestelijken, waarmede zij eene schrede verder zet in de richting harer zelfvergeestelijking. Leeft de natuur uit hare doodsche banden op, zoo komt zij daarmee tot bezieling, nog niet tot bezinning, althans niet onmiddellijk. Want het opleven der natuur zal in z'n onmiddellijkheid nog niet aanstonds het wáre opleven, het opleven van het ware kunnen zijn, al zal het daartoe hebben te leiden. Bezielde natuur is nog verre van vergeestelijkte natuur; voorloopig is die nog niet meer dan 'zielige' werkelijkheid.

Laat het ons niet ontgaan, hoe de ware gedachtengang vanzelf vordert, ná de natuurleer, de zielkunde wijsgeerig ter sprake te brengen; juist bij eene zoodanige bespreking van het leven in de natuur doemt het begrip ziel onvermijdelijk op [1]). En denken wij dan aanstonds het leven, verbijzonderd of verenkeld in z'n hoogsten vorm, in of als het leven van den mensch, dan kunnen wij ook hier weer niet verwachten, dat in zijne onontwikkeldheid

1) „zoo vooronderstelt de zielkunde als overgang uit de natuurleer in de leer des geestes het leven, om op hare beurt vooronderstelt te blijven in de werkelijke geestelijkheid eener geestelijke werkelijkheid". „Zuivere Rede en hare Werkelijkheid", blz. 382. B.

dat leven van meet af het summum van geestelijkheid is. Ongetwijfeld zal ook het menschelijk leven aanvankelijk nog niet veel meer dan zieligheid openbaren, die wij geestelijkheid in aanleg moeten noemen en die, bij nader inzien, niet anders is dan 's menschen individualiteit. De individualiteit is het, die als bewustheid tot bepaaldheid van geestelijkheid komt, tot persóónlijkheid, want daarin wordt nu praecies eenheid van individualiteit en bewustheid gedacht. *Leven, ziel en geest*, zietdaar de verhandeling, die Bolland, in logisch verband, op die van de natuur heeft laten volgen.

Met de bespreking der persoonlijkheid heeft intusschen de kunde omtrent 's menschen psyche, of ziel, zich feitelijk al weer opgeheven. Want persoonlijkheid is onmiddellijk meer dan zielig, zij is geestelijk. Van alle persoonlijkheid is de geest het beginsel. Zoo krijgt de ontwikkeling van den geest in en met de persoonlijkheid om te beginnen haar beslag. In de rede ligt het, dat de geestesleer ziélkundig inzet om daarna de realiteit van den geest meer zakelijk te ontwikkelen in de instellingen der samenleving. *De geest der samenleving* wordt wijsgeerig uiteengezet als geest van samenleving in huisgezin, maatschappij en staat. „In den staat", zoo luidt de 718e spreuk uit het tweede boek van de boeken der spreuken, „komt onze samenleving tot hoogere ontwikkeling, samenhangende ontwikkeling. Eene maatschappij zonder meer ware eene samenleving zonder bepaaldheid van hoogere orde".

Intusschen wordt ook te bedenken gegeven, dat aan de ordelijkste en best geregelde samenleving zonder meer nog slechts de 'realiteit' van ons geestesleven is gedacht, dat de geest van het hoogere ook in den staat, op zichzelf genomen, nog niet onmiddellijk uitkomt, al zal hij onmisbare voorwaarde blijken voor de verwerkelijking van de hoogere aangelegenheden des geestes, daar zonder staat *de geest van het hoogere* zich nimmer zal kunnen ontplooien. De staat is het, die het mogelijk heeft te maken, dat in ons menschen een zoodanige geest opbloeie. Dat vordert intusschen groote inspanning. Maar al te lang blijft de intellectueel onzer dagen *in den voorhof der schoonheid* vertoeven, die toch op lange na nog geene wijsheid is. Wil de mensch op den duur uit zichzelven het goddelijke voortbrengen, dan zal hij zich noodzakelijk boven schoonheid en kunst moeten verheffen, daar die nog altijd in vrij sterke mate van het natuurlijke zijn doortrokken.

Aanvankelijk openbaart de geest van het hoogere zich als *aesthetische geestelijkheid* en het is in aesthetische, of zinnelijke, geestelijkheid, dat de rij der kunsten wordt doordacht en alhoewel de kunst zonder meer en op zichzelve nog weer niet het ware blijkt, doelen toch in de ontwikkeling van het aesthetisch geestelijke 'lager' en 'hooger' vanzelfsprekend op graden van zelfvergeestelijking.

Met dat al verheft zich zelden of nooit de geestelijkheid van den kunstenaar tot zuívere geestelijkheid, tot zuivere rédelijkheid, terwijl zij van het meerendeel der menschen, zien wij goed om ons heen, tegenwoordig zelfs meestal vèr beneden het religieus stichtelijke blijft om in het, alhoewel gevóelvolle, toch geestelijk nog weer betrekkelijk zoo léége, muzikale te vervloeien.

Eerst in den gódsdienst beleeft de mensch den geest van het hoogere op de wijze der stichtelijke verhevenheid. „Macht, zedelijkheid en waarheid", zoo luidt het in den aanhef van de verhandeling over den geest van het hoogere, „worden aan het Godsbegrip op alomvattende wijze als aan een middelpunt ineengedacht, weshalve het zich van het schoonheidsbegrip onderscheidt, gelijk het begrip der onwaarneembaarheid van dat der zienlijkheid en zelfs der hoorbaarheid: „hier beneden", zegt de godsdienstige, „is het niet". Dat wil toch niet anders zeggen dan dat de mensch zich in den godsdienst boven het stoffelijke en zinnelijke, boven al wat aardsch is, verheft. Waar God, zoo schrijft Bolland, „als het oneindige wezen alomtegenwoordig wordt werkzaam gedacht in voortdurende schepping, om met Zijne verlossende en bevrijdende genade werkzaam te blijven in den geest, die God als den mensch gewordene heeft leeren erkennen", ... „daar is ware religie, de religie (of veeleenigheidsvoorstelling) der waarheid, de vroomheid die bereids is gekomen tot voorstelling met wijsheid".

God is geest [1]) en de geest de waarheid [2]). Waar dat, zoo zet hij uiteen, in de Christelijke leer reeds wordt verkondigd, daar is de kern dier leer ten stelligste een geloof, dat tot de zekerheid van de eeuwige waarheid is opgeleefd. „Doch in weerwil aller eeuwen", zoo vervolgt dan onze wijsgeer, „die tot zijne wording zijn van noode geweest, is dit geloof toch slechts zekerheid in den trant van gemoedelijkheid en verbeelding, van overlevering en gezag,

1) Verg.: Ev. v. Joh. IV, 24.
2) Verg.: 1 Joh. V, 6.

niet van zelfstandig en vrij begrip. Daarom ook laat de godsdienst, al gaat hij boven de schoone vergankelijkheid of vergankelijke schoonheid tot de onvergankelijkheid uit van het onzienlijke eeuwige wezen, zoodat hij zich vergeleken met schoonheidszin en kunst als hoogeren 'of' dieperen grond openbaart, zich zelfs in zijne tot christelijke religie veredelde gestalte niet in redelijkheid verheffen boven de wijsheid, maar zich daartoe slechts verheffen om er zich in op te heffen; is het de vraag in hoeverre en in welken zin de inhoud ook van den meest ontwikkelden godsdienst de inhoud van de wijsheid zelve is, dan luidt het antwoord, dat het niet begrijpende bewustzijn nog niet het wijze bewustzijn is, en gevoel en verbeelding in de wijsheid zijn voorondersteld, om er zonder uitzondering in te worden opgelost en overheerscht" [1]). En in zijne academische leerrede: *„de krisis in den godsdienst"*, waarin de christelijke leer de kroon en het juweel aller godsdienstleeringen wordt genoemd, wordt er nog eens nadrukkelijk op gewezen, dat in 't algemeen de godsdienst eene aangelegenheid blijft „van hoogeren gemeenschapszin vol verbeeldingrijke dichterlijkheid; dat, „in den godsdienst de mensch bij gevoelvolle en ondoordachte voorstellingen verwijlt, die de stelligheid van zijne religie tot symbolisme maken", en dat „alleen de leer van zuivere rede het in de verbeelding onvermijdelijk vereenzijdigde ware, het onwaar gedachte ware, in het zuivere begrip verheft" [2]).

Zoo zal dus, mijne hoorders, de geest van het hoogere zich tot den geest van het hoogste hebben te ontwikkelen, die dan de geest van het zuiverste heeft te zijn. En hoe zal het zuiver geestelijke zich anders kunnen en moeten uiten dan op de wijze van het zuiver redelijke? Daarin echter wordt men niet ingewijd, dat ontvangt men niet als gave, dat komt niet tot ons op mysterieuze wijze, maar daarin heeft men zich te oefenen, voortdurend te oefenen met inspanning van alle krachten, met opoffering van veel, wat het leven veraangenaamt. Die inspannende arbeid is door Bolland verricht, die opoffering heeft hij zich getroost. Aan de hand van den *„leiddraad bij het onderwijs in zuivere rede"*, welk stuk in zijnen schriftenbundel hijzelf als

1) Men vergelijke hier: „Zuivere Rede en hare Werkelijkheid", 3e uitgave, blz. 613, 614. B.

2) Verg.: „Zuivere Rede en hare Werkelijkheid", 3e uitgave, blz. 784. B.

proeve van het door hem onderwezene het meest kenmerkend en best geslaagd heeft geoordeeld, en waarmede hij zijne *Zuivere Rede en hare Werkelijkheid* heeft besloten, heeft hij eenige malen de redeleer ontwikkeld, waarin Hegels Logica en Encyclopaedie natuurlijk vooronderstelde blijven, gelijk die in zijn werk in heel zijn omvang zijn te vooronderstellen, maar waarin ze tevens worden overtroffen èn wetenschappelijk, èn taalkundig, èn redelijk. Zoo spreekt uit het werk van Bolland zuiverder de geest van Hegelische wijsheid, die, naar zijn eigen verklaring, de geest is, waarin hij ons als nageborene, eenzaam onderwees, de Germaansche bloem aan het middeleeuwsche gewas van den Christelijken godsdienst.

Gelijk u wellicht bekend zal zijn, is Hegel's Phänomenologie wel eens vergeleken met Dante's 'Divina Commedia'. En wanneer ik dan, daaraan gedachtig, hier wil gewagen van de hel, den louteringsberg en het paradijs, dan zou ik het dóór- en vérwerken van hetgeen Bolland ons heeft voorgedacht, in zekeren zin wel eene geestelijke márteling kunnen noemen, eene geestelijk áfmattende inspanning, want in werkelijkheid is het een 'helsche toer', zich door zijne wijsgeerige geschriften heen te werken. Maar voorts zou ik niet in gebreke willen blijven te gewagen van de 'loutering', die de mensch door dien zwaren arbeid zichzelf ongetwijfeld doet ondergaan. En alhoewel ik eenerzijds schroom het rijk van het zuivere begrip zonder meer slechts voor een 'paradijs' te verklaren, zoo schroom ik anderzijds toch weer niet te zeggen, dat het rijk der zuivere en reine rede het rijk is, waarin een mensch, eenmaal aangeland, zich tot zelfbeheersching kan hebben bevrijd, waarin hij in staat kan zijn den vrede Gods te beleven, die in laatsten aanleg de geestelijke vrede zelf is, de vrede, die in werkelijkheid en waarheid alle verstand te boven gaat.

„Ernstige waarheidsliefde", zoo sehreef eens hij, wiens heengaan wij heden herdenken en in wien de werkelijkheid zich zoo door en door vergeestelijkt had, „verdiept zich lang en aanhoudend in den zwaren arbeid des begrips, die de arbeid is voor en om het eenige ware; zij eert tot zij begrijpen kan, begrepen heeft".

Dat ook wij mogen eeren, tot wij begrijpen kunnen, begrepen hebben. Ongetwijfeld zullen wij dan, zoo handelend, op de meest waardige wijze zijne nagedachtenis in eere houden.

Ik heb gezegd.

HOE BOLLAND TE EEREN?

DOOR

J. C. VAN ZELM

„Waarvoor zouden wij piëteit moeten hebben, als het niet is voor den man, die ons in het tijdelijke de eeuwigheid, in de lichamelijkheid de geestelijkheid heeft leeren beleven."

Als voorzitter van den Amsterdamschen Bolland-Kring gevoel ik mij gedrongen, namens het Philosophisch Gezelschap en namens den Bolland-Kring Prof. Van den Bergh van Eysinga en Dr Meerum Terwogt dank te brengen voor de door hen gesproken woorden, welke Bolland's beteekenis voor het geestesleven in het algemeen en voor het wijsgeerige denken in het bijzonder duidelijk deden uitkomen. En U, vrienden van of belangstellenden in zuivere rede, dank ik voor Uwe aanwezigheid te dezer plaatse, omdat Uwe komst beschouwd mag worden als een uiting der door U gevoelde behoefte, de nagedachtenis van een groot man mede te willen eeren.

Zooals U reeds hebt vernomen, heeft ongesteldheid Dr Bruijn verhinderd, hier te komen spreken over zijn „persoonlijke herinneringen." Deze zouden ons Bolland's gestalte zelf op levendige wijze voor den geest hebben geroepen. Wij kunnen er van verzekerd zijn, dat Dr Bruijn in gedachten bij ons is en dat hij instemming zou kunnen betuigen met de woorden, die een oude vriendin van wijlen onzen leermeester ons dezer dagen schreef: „Hoe 't ook zij, mijn *geest* is dien avond bij U allen en dus *extra* bij onzen Bolland."

Hoezeer het ook de gewoonte moge zijn, dat een woord van dank onmiddellijk voorafgaat aan de sluiting eener bijeenkomst, zoo zij het mij nu echter vergund, nog enkele oogenblikken Uwe aandacht te vragen voor bespreking van de vraag: *Hoe Bolland te eeren?* En dan heeft men er nog een paar woorden bij te denken: *Hoe Bolland op een hem waardige wijze te eeren?* Bolland was een persoonlijkheid, wiens arbeid *was*, en *is*, en in de toekomst *zal zijn* van groote beteekenis voor het geestesleven. Als 't ware ongemerkt heeft zich in de geesteshouding van vele menschen een dusdanige verandering voltrokken, dat zij zich hun leven niet meer kunnen denken zonder de philosophische bezinning, waarmede Bolland hen vertrouwd heeft gemaakt. Zij doortrekt als 't ware hun geheele levenshouding. En zoo zullen allen, die

van Bolland inderdaad iets hebben begrépen, met een gevoel van erkentelijkheid terugdenken aan den man, die gedurende vele jaren onvermoeid heeft gepoogd, bij zijne talrijke hoorders en hoorderessen liefde en geestdrift voor de waarheid te wekken.

Het heeft ons daarom niet te verwonderen, dat ons land, voorzoover het de belangstelling voor wijsgeerige bezinning betreft, ook heden nog de vergelijking met andere landen glansrijk kan doorstaan. Zoo is, op het in October van het vorige jaar te Berlijn gehouden Hegelcongres gebleken, dat van het aantal leden, aangesloten bij den internationalen Hegelbond, bijna 43% Nederlanders tegenover 31 % Duitschers waren, terwijl de overige 26 % der leden behoorden tot andere nationaliteiten. Wij, Nederlanders, mogen er trotsch op zijn, een wijsgeer als Bolland in ons midden te hebben gehad. De heer J. Hessing uit zich in het laatst verschenen Hegelnummer van *De Idee* in gelijken geest. In zijn artikel, getiteld *Het ware in de philosophie van Hegel* duidt Hessing op de verhouding der wijsgeeren Fichte, Schelling en Hegel. In de daarbij behoorende noot op blz. 133 lezen we deze woorden: „Wij, Nederlanders, hebben" . . . . „het niet licht te overschatten voorrecht, dat, hetgeen door Hegel voor de zijnen en in zijne taal was voltooid, om tot voor korten tijd . . . . begraven te blijven of mis-kend te worden, door Bolland voor ons en in onze taal en dan zoo, als hij haar tot rede wist te brengen, weder werd begonnen en voortgezet, ten bewijze waarvan men de diep in Kant's gedachtegang indringende inleiding tot het *Collegium logicum* leze en herleze en vooral, waar hij aldaar *het begrip van het begrip* ter sprake brengt". — En uit het begin van het artikel citeer ik nog deze woorden: „Hegel gedenken zal voor ons, Nederlanders, echter bij voortduring (onzer cultuur) beteekenen: BOLLAND op de hem alleen waardige wijze gedenken, den man, die, als hoogleeraar der wijsbegeerte, tevens waarachtig wijsgeer is geweest en daarom ons geleerd heeft HEGEL te . . . . her-denken".

Hegel „her-denken", d.i. nòg eens denken, zij 't ook op eigen wijze, wat hij heeft gedacht. En Bolland her-denken is, letterlijk opgevat, nòg eens denken, is nà-denken, wat hij heeft vóórgedacht. Er is echter ook een herdenking denkbaar in wat we zouden kunnen noemen meer maatschappelijken zin. Op deze wijze heeft men o.a. de herdenking van hedenavond

te beschouwen. Bij velen der hier aanwezigen, in wie Bolland's strijd voor de waarheid in meerdere of mindere mate een geestelijke zelfbevrijding, een zelfverlossing heeft bewerkt, zal de náám Bolland gevoelens van dankbaarheid wakker roepen. Hoe Bolland te eeren? Wie hem dank verschuldigd weet, eert hem om te beginnen door hem te gedenken met een gevoel van piëteit. Wij kunnen op Bolland dezelfde woorden toepassen, waarmede hij zijnen grooten voorganger Hegel herdacht. „Waarvoor zouden wij", riep Bolland uit, „waarvoor zouden wij piëteit moeten hebben, als het niet is voor den man, die ons in het tijdelijke de eeuwigheid, in het lichamelijke de geestelijkheid heeft leeren beleven — wanneer het niet is voor den man, die ons in waarheid mensch heeft leeren worden, d.w.z. tot bezinning heeft doen komen? Dat toch is het beste in ons!" Gij kunt deze woorden vinden op bladzijde 40 van het *Collegium logicum*. „Het beste in ons": heeft Bolland zèlf er niet steeds naar gestreefd, ons tot bezinning te brengen, opdat onze menschelijkheid, d.i. onze redelijkheid zich konde ontwikkelen!

Het gevoel van piëteit, dat ik bij velen uwer mag vooronderstellen als *de* gezindheid jegens den Nederlandschen wijsgeer, heeft enkele vrienden van zuivere rede aangespoord tot een dáád. Heden, den 11en Februari 1932, hebben zij ten kantore van notaris J. Nijenhuis te Amsterdam eene akte onderteekend, waarin zij te kennen geven, dat zij ter eere van de nagedachtenis van onzen grooten Nederlandschen wijsgeer hebben opgericht de BOLLAND-STICHTING. De stichtingsakte vermeldt, dat de leiding der Bolland-Stichting berust bij het bestuur, dat voor de eerste maal bestaat uit de Heeren

Prof. Dr. G. A. VAN DEN BERGH VAN EYSINGA, voorzitter, te Santpoort,

J. C. VAN ZELM, secretaris, Pretoriusplein 22, Amsterdam (O.),

A. MEIJER, penningmeester, Olympiaplein 7, Amsterdam (Z.),

Het toezicht wordt uitgeoefend door eene Commissie van Toezicht, die voor de eerste maal bestaat uit de Heeren

Dr. P. C. E. MEERUM TERWOGT, voorzitter, Gedempte Gracht 81, Zaandam,

G. M. VAN DER MOLEN, secretaris, Oranje Nassaulaan 56, Amsterdam (Z.), en

Dr. J. C. BRUIJN, Piet Heinkade 9, Amsterdam (C.)

Het bestuur en de Commissie van Toezicht zijn er van overtuigd, dat het doel der stichting eerst recht verwezenlijkt zal kunnen worden, indien deze vertrouwen verwerft en vertrouwen blijft behouden.

Het doel der Bolland-Stichting, omschreven in den tweeden grondregel der stichtingsakte, duidt eenerzijds op het verleden en anderzijds op de toekomst. Het eerste gedeelte luidt aldus:

„Het doel der Stichting is . . . . voor het nageslacht bijeen te brengen al hetgeen kan gelden als bijdrage tot de kennis van leven en werken van den Nederlandschen wijsgeer, wijlen Professor G. J. P. J. Bolland, in leven hoogleeraar der wijsbegeerte aan de Leidsche hoogeschool".

Velen hebben Bolland persoonlijk gekend, velen bewaren van hem „herinneringen" in den vorm van correspondentie, van couranten- of tijdschriftartikelen, van portretten of wat dies meer zij. Het is alleszins begrijpelijk, dat men dergelijke „herinneringen" zorgvuldig bewaart, wijl zij beteekenis hebben of hebben gehad in eigen leven. Wat echter ieder voor zichzelf van buitengewone waarde moge achten, behoudt daarom niet die waarde voor de na hen komenden. Wie dan ook voor het nageslacht wil behouden wat kan gelden als „bijdrage tot de kennis van leven en werken" van Bolland, die stelle zich in verbinding met het bestuur der Bolland-Stichting. De stichting wil verzamelen en ordenen al wat te dien opzichte van eenige historische waarde kan worden geacht. Zoo kan het bijeengebrachte een bron van studie worden voor wie ernstig belangstelling heeft voor Bolland, zijn werk en den tijd, waarin hij leefde. „Het vormen van eene bibliotheek van de werken van Bolland, van diens leerlingen en geestverwanten" is mede een der middelen, om het doel der Bolland-Stichting te verwerkelijken.

Reeds kunnen we U mededeelen, dat enkele vrienden van zuivere rede „bijdragen" als hiervoren bedoeld voor de Bolland-Stichting hebben bestemd. En wanneer belangstellenden mede willen werken, om op de wijze der belangeloosheid het doel der stichting mede te verwezenlijken, dan sluit dit een beroep op hun offervaardigheid in zich. De nood der tijden is tégen ons. Het bestuur en de Commissie van Toezicht der Bolland-Stichting achten de instelling echter van zóó ver strekkende beteekenis voor het nageslacht, dat zij, in weerwil van dien nood, gemeend

hebben, toch op dezen dag de stichting in het leven te moeten roepen. Eenige schenkingen en jaarlijksche geldelijke bijdragen zijn ons ten behoeve der stichting reeds toegezegd. Op enkele legaten kan zij in de toekomst zelfs al rekenen. Het bestuur en de Commissie van Toezicht doen mede een beroep op U, opdat, zoo mogelijk, in korten tijd het benoodigde kapitaal bijeen kome, om de stichting onder te brengen in een eigen gebouw te Amsterdam.

Het doel der Bolland-Stichting is, zooals ik reeds heb aangeduid, niet van eenzijdigen aard. Ware *dit* het geval, zoo zou zij reeds bij voorbaat tot verstarring gedoemd zijn. Zij moet, gelijk een der leden van de Commissie van Toezicht het uitdrukt, niet zijn een „doode" maar een „levende" instelling, daarmede te kennen gevend, dat men zich niet beperken moet tot het bijeenbrengen en catalogizeeren enz. enz. van in historisch opzicht belangrijk materiaal. Het doel der Bolland-Stichting heeft zich verruimd tot hetgeen in de tweede helft van den tweeden grondregel wordt gezegd, n.l. het wekken van belangstelling „voor de onbevooroordeelde redelijke denkwijze, die, gedacht in den geest van Hegel en Bolland, te denken is als *de* methode voor wijsgeerig onderzoek".

Om mogelijk misverstand te voorkomen, zij hier uitdrukkelijk medegedeeld, dat de Bolland-Stichting, om het nu eens in een koopmansterm uit te drukken, op geenerlei wijze beschouwd zal mogen worden als 'concurrente' van een of andere vereeniging of van een of ander comité. Integendeel, zij heeft eer 'aanvullenden' arbeid te verrichten. Ieder, die eenigszins bekend is met de uitgave van werken op wijsgeerig gebied, weet, dat het plan daartoe vaak afstuit op bezwaren van geldelijken aard. De lezerskring is uiteraard zeer beperkt. Niet altijd zal, zooals onlangs is geschied met het *Collegium logicum*, het aan vrienden der Bolland-Stichting gelukken een uitgever te bewegen, een der belangrijkste werken van Bolland opnieuw uit te geven. Wanneer de Bolland-Stichting, dank zij de daadwerkelijke hulp van vrienden van zuivere rede, zich tot een krachtige instelling ontwikkelt, dan zal zij in staat zijn gesteld tot hetgeen o.a. in den 3den grondregel der stichting wordt aangeduid, n.l. het bevorderen van: de heruitgave van Bolland's werken; de uitgave van de geschriften, die Bolland eventueel nog niet gepubliceerd mocht hebben; de uitgave van Bolland's werken in een vreemde

taal; de uitgave van een werk, dat betrekking heeft op Bolland en zijn tijd.

Ook kan het voorkomen, dat de Bolland-Stichting steun heeft te verleenen aan vereenigingen of comité's, ten einde leergangen in zuivere rede mogelijk te maken. En om ten slotte de mogelijkheid buiten te sluiten, dat de omschrijving van de middelen, waarmede en waardoor de Bolland-Stichting haar doel wil verwerkelijken, als te eng zoude kunnen worden opgevat, luidt het einde van den derden grondregel, dat de stichting wil bevorderen „het verrichten van alle handelingen, welke middellijk of onmiddellijk hiermede verband houden, respectievelijk hetzelfde doel beoogen".

Het besprokene samenvattend, kunnen we zeggen: De Bolland-Stichting is te beschouwen als een middel, om het doel: het wekken van belangstelling voor de onbevooroordeelde redelijke denkwijze, gedacht in den geest van Hegel en Bolland, op háre wijze mede te helpen verwerkelijken.

„Zijne waarheid", heeft Bolland in de 61e spreuk [1]) gezegd, „moet alles vinden in het licht der eeuwigheid". Wie onder de aanwezigen het voorrecht heeft gehad, in deze zaal — de Aula der Amsterdamsche Universiteit — uit Bolland's mond het woord der rede te hebben vernomen, zal menigmaal zich ontheven hebben gevoeld van de zorgen en de bekommernissen des levens, doordat de geest, in zijn uitgaan boven alle tijdelijkheid, „in het licht der eeuwigheid" momenten van verheven rust beleefde. „In het licht der eeuwigheid" heeft Bolland gewerkt, gedacht, gesproken. In Bolland hebben we den grooten Nederlandschen wijsgeer te erkennen, wiens geestelijke nalatenschap de eeuwen zal blijken te trotseeren. Op allen, die hem in levenden lijve hebben gekend en van hem hebben geléérd, rust de plicht, om naar de mate van elks krachten, er toe mede te werken, dat 'het licht' van zuivere rede 'helder' blijve schijnen. En moge de BOLLAND-STICHTING nu en in de toekomst in staat worden gesteld, hare taak naar behooren, d.i. in den geest van den wijsgeer, dien wij heden herdenken, te vervullen!

Ik heb gezegd.

---

1) Eerste Boek v. d. Boeken der Spreuken.

BOLLAND-STICHTING

11 Februari 1932

Uittreksel uit de stichtingsakte:

„De Stichting draagt den naam Bolland-Stichting en is gevestigd te Amsterdam".

„Het doel der Stichting is, eenerzijds voor het nageslacht bijeen te brengen al hetgeen kan gelden als bijdrage tot de kennis van leven en werken van den Nederlandschen wijsgeer, wijlen Professor G. J. P. J. BOLLAND, in leven hoogleeraar der wijsbegeerte aan de Leidsche Hoogeschool, en anderzijds belangstelling te wekken voor de onbevooroordeelde redelijke denkwijze, die, gedacht in den geest van Hegel en Bolland, te denken is als de methode voor wijsgeerig onderzoek".

„De bereiking van dit doel zal in het bijzonder geschieden door:

1. *het verzamelen en catalogizeeren van:*
   a. de correspondentie, door Bolland gevoerd of op Bolland betrekking hebbend;
   b. couranten- of tijdschriftartikelen en wat dies meer zij die van Bolland afkomstig zijn of op Bolland betrekking hebben;
2. *het bijeenbrengen van schilderijen en portretten van Bolland en van personen, die tot zijne leerlingen of geestverwanten mogen worden gerekend;*

3. *het vormen van eene bibliotheek van de werken van Bolland, van diens leerlingen en geestverwanten;*

en verder door:

4. *het bevorderen van:*
   a. de heruitgave van Bolland's werken;
   b. de uitgave van de geschriften, die Bolland eventueel nog niet gepubliceerd mocht hebben;
   c. de uitgave van Bolland's werken in een vreemde taal;
   d. de uitgave van een werk, dat betrekking heeft op Bolland en zijn tijd;
5. *het steunen van comité's of vereenigingen, die leergangen in zuivere rede houden;*
6. *het verrichten van alle handelingen, welke middellijk of onmiddellijk hiermede verband houden, respectievelijk hetzelfde doel beoogen."*

„De inkomsten van de Bolland-Stichting bestaan uit: Schenkingen, legaten, erfstellingen, jaarlijksche bijdragen van begunstigers, toevallige baten".

Het voorloopig adres der stichting is *„ten huize van den secretaris te Amsterdam, en zoo die niet te Amsterdam woonachtig is, ten huize van een der leden van het Bestuur of de Commissie van Toezicht, die wel te Amsterdam woont".*

Nadere inlichtingen omtrent de BOLLAND-STICHTING worden gaarne verstrekt door de leden van het bestuur of van de Commissie van Toezicht. Men wende zich dan tot een der volgende adressen:

Prof. Dr G. A. VAN DEN BERGH VAN EIJSINGA, voorzitter, Mr Enschedélaan 48, Santpoort. Telefoon: Haarlem 22536.

J. C. VAN ZELM, secretaris, Pretoriusplein 22, Amsterdam (Oost). Telefoon 54906.

A. MEIJER, penningmeester, Olympiaplein 7, Amsterdam (Zuid). Telefoon 23083.

Dr P. C. E. MEERUM TERWOGT, voorzitter van de Commissie van Toezicht, Gedempte Gracht 81, Zaandam.

G. M. VAN DER MOLEN, secretaris van de Commissie van Toezicht, Oranje Nassaulaan 56, Amsterdam (Zuid). Telefoon 29392.

Dr J. C. BRUIJN, lid van de Commissie van Toezicht, Piet Heinkade 9, Amsterdam (Centrum). Telefoon 48191.

Het bestuur der BOLLAND-STICHTING vestigt er de aandacht op, dat onlangs bij de N.V. W. Versluys' Uitgevers-Maatschappij te Amsterdam een herdruk is verschenen van Bolland's *Collegium Logicum*. Daar de herdruk langs photographischen weg is vervaardigd, is hij geheel gelijk aan de oorspronkelijke uitgave.

Mededeeling van den penningmeester, den Heer A. MEIJER:

De BOLLAND-STICHTING is aangesloten bij den postchèque- en girodienst onder nummer 191900.

INHOUD

Blz.

Portret van Bolland, naar een schilderij van Georg Rueter

Openingswoord, door Mevrouw L. RAUWERDA-WELKER . 5

Het religieuze in Bolland, door Prof. Dr G. A. VAN DEN BERGH VAN EYSINGA 11

„Vergeestelijkte Werkelijkheid", door Dr P. C. E. MEERUM TERWOGT 21

Hoe Bolland te eeren?, door J. C. VAN ZELM 37

Mededeelingen betreffende de BOLLAND-STICHTING 45